

Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland

Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis

Reinout Rutte

In de decennia rond 1300 werd een opmerkelijk grote groep steden gesticht. In Zeeland kregen Brouwershaven (1285) en Arnemuiden (1288) stadsrechten en in Gelre, op de Veluwe en bij de noordpunt daarvan, Staverden (1298) en Hattem (1299). In het rivierengebied ten zuiden van Utrecht, toentertijd de grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, Het Sticht en Gelre, kwam een hele reeks stadjes tot stand, waaronder Nieuwpoort (1283), Wijk-bij-Duurstede (1300), Asperen (circa 1313) en Culemborg (1318).¹ Naar alle waarschijnlijkheid waren het bastidesteden. Een bastidestad ofwel nieuwe stad was een met ideologische motieven gestichte, politieke en economische machtsbasis. Veelal op maagdelijke grond werd doelbewust door een persoon, een vorst, een landsheer, een leenman, een stad gepland. Daarbij speelden prestige, symbolische bezegeling van machtsverhoudingen en gebiedsafbakening een belangrijke rol.²

In de late Middeleeuwen was het stichten van nieuwe steden een in Europa wijdverbreid fenomeen. In de dertiende en veertiende eeuw werden in het zuidwesten van Frankrijk grote groepen bastidesteden gebouwd door Franse en Engelse koningen, onder wie Lodewijk IX, de Heilige (1226-1270) en Edward I (1272-1307), maar ook door lokale feodale heren.³ In Oost-Europa, in het Elbegebied, ging het aanleggen van steden gelijk op met grootscheepse ontginningen van 'het oosten'.⁴ Ook de graven van Vlaanderen en de hertogen van Brabant hebben in de twaalfde en dertiende eeuw vele nieuwe steden gesticht. Op initiatief van Filips van Elzas (1163-1191), graaf van Vlaanderen, kwam in de Vlaamse kustvlakte een aantal havensteden tot stand, waaronder Grevelingen, Nieuwpoort en Damme.⁵ Korte tijd later, rond 1200 voorzag hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) zijn hertogdom van een serie steden, deels door het stichten van nieuwe, deels door aan bestaande plaatsen stadsrechten te verlenen, waaronder Sint-Oedenrode, Eindhoven en 's-Hertogenbosch.⁶ Graaf Otto II van Gelre (1229-1271) trad omstreeks 1230 in het voetspoor van Hendrik I van Brabant, zijn voorged van circa 1225 tot circa 1230.⁷ Naar diens voorbeeld voorzag Otto zijn (nieuwe) machtsgebied van stedelijke centra door aan een groep nederzettingen, zoals Geldern, Arnhem, Harderwijk en Doesburg stadsrechten te verlenen.⁸ Omstreeks 1250 en 1270 verleenden ook de graven van Holland stadsrechten aan verschillende plaatsen, bijvoorbeeld aan Haarlem en Leiden.⁹ Evenals bij de graaf van Gelre betrof het echter stadsrechtverleningen aan bestaande nederzettingen.

Het stichten van nieuwe steden lijkt hier te lande kort voor 1300 een nieuwe impuls te hebben gekregen. Uit de jaren tussen de nieuwe steden gesticht door Hendrik I van Brabant rond 1200, tot de stichting van Nieuwpoort langs de Lek omstreeks 1280, zijn weinig of geen bastidestichtingen bekend.¹⁰ Vanaf circa 1280 tot in de vijftiende eeuw kwam in Holland, Het Sticht en Gelre, en vooral in grensregio's tussen die drie landsheerlijkheden, een hele reeks steden tot stand. Vermoedelijk waren het veelal nieuwe steden. Kort voor 1300 lijkt een herintroductie van de bastidestad te hebben plaatsgevonden, waarmee het fenomeen in onze streken opnieuw vorm en inhoud kreeg.

Volgens Peter Burke in *The Making of Dutch Towns*: 'Evidence exists that Count Floris V of Holland (1256-1296), an adherent of, and frequent visitor to, France, had seen the extensive work of the brothers St. Louis, King of France, and Alphonse, Count of Poitiers, and their nephew King Edward I of England [de bastidestichters in Zuidwest-Frankrijk, RR], and had introduced the idea of bastide-building into his own country. The founding of the earliest Dutch examples, Arnemuiden (1288) and Brouwershaven (1285), in the Zeeland islands has been attributed to him; neither now survives in its original form.'¹¹

In het onderstaande wordt bekeken of Floris V degene geweest kan zijn die het idee een nieuwe impuls gaf. Hier zij alvast opgemerkt dat Floris veeleer goede contacten onderhield met Engeland dan met Frankrijk, hij zo goed als zeker nooit de bastidesteden in Zuidwest-Frankrijk heeft gezien, en dat Nieuwpoort in 1283 stadsrecht kreeg, eerder dus dan Brouwershaven en Arnemuiden.¹² Tevens komt de verspreiding van het idee aan bod, om tenslotte in te kunnen gaan op de vraag naar vorm en inhoud: wat verstond men in de Middeleeuwen onder het stichten van een nieuwe stad?

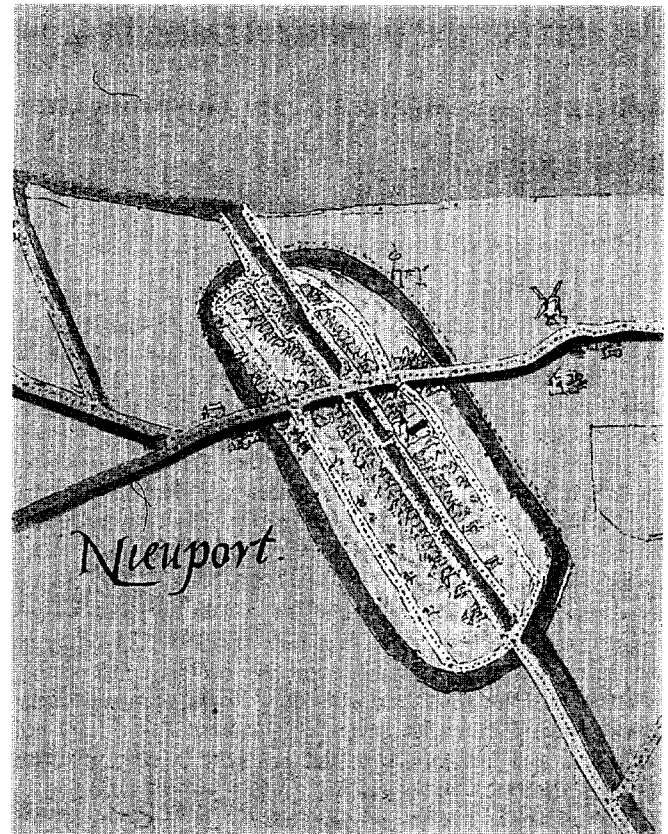
Nieuwpoort

In 1283 gaven de lokale feodale heren Arnoud van Liesveld (circa 1277-1300) en Gijsbrecht van Langerak (circa 1277-?) stadsrecht aan Nieuwpoort.¹³ In dat stadsrecht spreken Arnoud en Gijsbrecht van een 'voorzeyder brieve' waarin hun vaders Herbaren van den Berge (of Bergambacht, 1253/1254-vóór 1283) en Wouter van Langerak 'hebben gegeven ende gezworen eenne vryheyt der Nypoort tusschen Ammers ende

der Lecke, tusschen Aerntsloet ende Zeghers'.¹⁴ Die 'voorzeder brieve' is nooit teruggevonden, maar het lijkt erop dat de vaders kort vóór 1277 – toen waren ze opgevolgd door hun zonen – niet veel meer hebben gegeven dan een globale omschrijving van de 'vryhey'.¹⁵ Pas de zoons formuleerden het stadsrecht. Daarin valt een aantal bepalingen op: 'Hieromme waere eennich mensch die inder Nypoort quaeme ende dair poorter woude werden, al waere hy oock ymants eygen ende een jair woonde dair in zonder moeyinge, hy soude dair zeecker zitten; Item waere eennich mensche, woonende inder Nypoort, ende dair erve hadde ende dair storve ende geen erfgenaemme by hen en hadde, so sullen die scepenen vander Nypoort dat erve bezien ende vercoopen, ende compt die erfname binnen siaers, zoo zal hy dat erve hebben, ende compt hy niet binen siaers, zoo zal wy Aernt van Liesvelt ende Gizebrecht van Langereack dat erve behouden; Item een huys dat vier roede heeft zal gelden iii stuyvers jaerlix te tinse op sinte martynsdach inden wynter ofte inden dage naestcomende twyvoudige zyns; Item Everaet Coeyfaes heeft achte roeden om drie stuyvers.'¹⁶ De eerste bepaling moet bedoeld zijn geweest om bewoners te trekken. Het 'zeecker zitten' werd uitgewerkt in een aantal andere regels, waardoor een beeld ontstaat van een 'waarachtig vrijplaats'. De volgende drie geciteerde bepalingen hadden alle betrekking op de erven, ofwel de uitgifte van bouwpercelen. Die moet erg belangrijk zijn gevonden door de heren – ze namen zelfs een aparte bepaling op voor één erf. Vermoedelijk was ten tijde van de stadsrechtverlening de uitgifte van bouwpercelen een actuele zaak; de opbouw van het stadje was in volle gang.

De bouwpercelen werden uitgezet en uitgegeven langs een vliet bij het punt waar deze de Lekdijk kruiste en via een sluis uitwaterde in de Lek. De heren van Liesveld en van Langerak kozen voor deze plaats omdat langs de westoever van die vliet de grens liep tussen beide heerlijkheden: zo kwam de westelijke helft van het stadje in Liesveld en de oostelijke in Langerak te liggen.¹⁷ De vliet maakte men tot stadsgracht, waarachter aan beide zijden een achterstraat, tegelijkertijd walstraat, werd aangelegd. De Lekdijk werd de enige dwarsverbinding en daarmee een straat van belang. Over het aanzicht van het stadje omstreeks 1283 valt weinig te zeggen, want het is enige malen verwoest en herbouwd terwijl we pas in bronnen uit 1353 lezen van een stadsgracht en een kapel.¹⁸ Het is mogelijk dat het plaatsje ten tijde van de stadsrechtverlening nog weinig voorstelde en pas omstreeks 1300 of later een stadsgracht en omwalling kreeg en ten noorden van de Lekdijk, in de uiterwaarden, werd bebouwd (afb. 1).

Uit het stadsrecht en de eenvoudige, regelmatig uitgelegde plattegrond valt op te maken dat het om een bastidestichting ging. Als we stadsrecht en plattegrond combineren met de veelzeggende naam 'Nieuwpoort' en het feit dat uit een acte uit 1253 blijkt dat toen ter plaatse nog geen sprake was van een nederzetting of wat voor bebouwing dan ook, kunnen we niet anders dan concluderen dat het een bastidestichting betrof.¹⁹ Over de precieze achtergronden van de stichting tasten we echter in het duister. Hoe konden twee kleine lokale feo-

Afb. 1. Plattegrond van Nieuwpoort (detail van blad Schoonhoven) door Jacob van Deventer, circa 1560.

dale heren in 1283 overgaan tot het stichten van een stad, terwijl dat toen nog heel ongebruikelijk was?

Deze vraag kan slechts worden beantwoord met enkele veronderstellingen. Natuurlijk zullen beide heren hun heerlijkheden graag een stedelijk centrum hebben gegeven. De kans van slagen was groter als ze dat samen deden. Ze profiteerden van de ligging van hun heerlijkheden in de grensregio tussen Het Sticht en Holland: de heer van Liesveld was leenman van de graaf van Holland, de heer van Langerak van de bisschop van Utrecht. Daardoor konden ze van beide landsheren privileges los krijgen.²⁰ Maar waar haalden ze het geld vandaan voor de stichting en vooral, hoe kwamen ze op het idee om, bijna tegenover een reeds in opbouw zijnde stad aan de andere kant van de Lek, Schoonhoven, een stad te stichten?²¹ Misschien kunnen familiebanden die vragen deels beantwoorden.

Over de familiebanden van Gijsbrecht van Langerak is weinig bekend, maar van Arnoud van Liesveld weten we dat hij lid was van het geslacht Van Arkel. De vader van Van Liesveld, Herbaren van den Berge, was een Van Arkel. Met hem begon een tak van het geslacht Van Arkel: het geslacht Arkel-Van den Berge-Liesvelt.²² De heren van Arkel kwa-

men op in de twaalfde en dertiende eeuw. Hun wortels lagen waarschijnlijk bij de leenmannen aan wie de bisschop van Utrecht in de elfde eeuw delen in leen gaf van Teisterbant – een uit de achtste en negende eeuw stammende bestuurseenheid die een groot deel van het rivierengebied ten zuiden van Utrecht omvatte.²³ Die leenmannen waren na verloop van tijd steeds onafhankelijker van hun leenheer gaan handelen. In de dertiende eeuw vinden we op voormalig Teisterbants gebied een hele serie onafhankelijke heerschappijen, waaronder Arkel, Buren en Beusichem, waaruit Culemborg en Vianen voortkwamen.²⁴ Hoe die heerschappijen precies zijn ontstaan en hoe oud ze zijn, is vaak niet duidelijk. Soms lijken het vanouds (quasi-)onafhankelijke heerlijkheden, soms zijn het eenvoudigweg geüsurpeerde gebieden.²⁵ Maar hun ontstaan hangt ongetwijfeld samen met de tanende macht van de Utrechtse bisschop en de opkomst van de graafschappen Holland en Gelre. Beide graafschappen breidden hun macht in de twaalfde en dertiende eeuw langzaam uit in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht; Holland vanuit het westen door middel van grootscheepse veenontginningen, Gelre vanuit het oosten door het annexeren van gebieden.²⁶ Zo werd het gebied een omstreden grensregio tussen de drie grote landsheerlijkheden. De lokale feodale adel die hier land en rechten in leen had, profiteerde van haar positie temidden van de elkaar bestrijdende landsheren.

Eind dertiende eeuw waren de heren van Arkel de machtigste lokale feodale heren in dat gebied. Ze hadden een groot deel van het land tussen de Waal en de Lek en zelfs aan de overzijde daarvan in handen: ook in Schoonhoven opereerden ze. Tevens bekleedden ze een voorname positie aan het hof van de graaf van Holland, in de grafelijke raad van Floris V.²⁷ In dezelfde tijd viel het geslacht Van Arkel echter uiteen in een aantal takken die niet altijd even vriendschappelijk met elkaar omgingen.²⁸ Het is niet duidelijk hoe aan het eind van de dertiende eeuw de verhoudingen tussen de tak Arkel-Van den Berge-Liesvelt en de andere lagen. Daarom is niet pre-

cies te zeggen, welke rol de familiebanden bij de stichting van Nieuwpoort hebben gespeeld. Maakten de Van Arkels het stadje tot grensvesting van hun gebied nadat ze in 1280 Schoonhoven hadden moeten overgeven aan graaf Floris V die het weer in leen gaf aan de Zeeuwse edelman Nicolaas van Cats (1270-1283)?²⁹ Ging het initiatief uit van de tak Arkel-Van den Berge-Liesvelt, juist om zich los te maken van de andere Van Arkels? Hielp graaf Floris V hen daarbij om de verbrokkeling van en verdeeldheid binnen het geslacht Van Arkel aan te wakkeren en daarmee hun macht niet té groot te laten worden – en zag hij het als grensvesting?

Floris V, Nicolaas van Cats en Edward I

Toen Floris V aan het bewind kwam, bestond er reeds een traditie van Zeeuwse en Hollandse handel op Engeland. In de tweede helft van de dertiende eeuw werd de betekenis van deze handel groter. Daarom was het graafschap Holland gediend met een goede relatie tot Engeland. Deze goede relatie werd door Floris ten eerste bevorderd.³⁰ Het Engelse bondgenootschap was voor hem van groot gewicht. En dat was wederkerig: de Engelse koning Edward I interesseerde zich sterk voor de Hollandse politiek en trad zelfs in de Sticht-Hollandse conflicten op als arbiter.³¹ De periode van frequente contacten tussen Floris V en Edward I moet aan het einde van de jaren zeventig van de dertiende eeuw zijn begonnen. Over en weer reisden boden en gezanten en Floris zelf ging drie of vier maal naar Engeland, de eerste keer in 1280 toen hij een contract sloot met de Engelse koning voor het huwelijk tussen zijn dochter en de Engelse koningszoon, en handelsconflicten bijlegde.³² Eigenlijk had Floris reeds in 1278 Engeland willen bezoeken, maar moest toen wegens politieke conflicten in Holland blijven en zond een gevolmachtigde, Nicolaas van Cats, dezelfde persoon aan wie hij twee jaar later Schoonhoven in leen gaf.³³

Nicolaas van Cats vormde in de jaren zeventig en tachtig met twee à drie andere edelen een kerngroep binnen de grafelijkheid, die zich vrijwel doorlopend in de omgeving van de jonge graaf bevond. Opvallend is dat hun medespel zich niet beperkte tot het optreden als getuige en/of medezegelaar. Vaak functioneerden zij ook als medeorkonder en raadgever van de graaf, of als baljuw, gezant of arbiter namens de graaf.³⁴ In dezelfde jaren werd op initiatief van Floris begonnen met de bouw van de 'Grote Zaal', het monumentale gebouw op het Binnenhof te 's-Gravenhage dat nu onder de naam Ridderzaal bekend staat.³⁵

Aart Mekking heeft overtuigend aangetoond dat voor deze 'Grote Zaal' twee Engelse gebouwen als uitgangspunt hebben gediend: enerzijds de 'Westminster Hall', de Londense paleisaula, voor de vorm van de zaal als type – een grote, halachtige ruimte – en voor de bestemming van hoofd- en ingangsegevel die werd gegeven aan één van beide korte zijden; anderzijds het uitwendige van de kathedraal van Salisbury (1218-1266) en wel in de eerste plaats diens westfaçade, voor het ontwerp van een blijkbaar programmatisch bedoeld samenstel van bouwdelen, -schemata, en -vormen van die

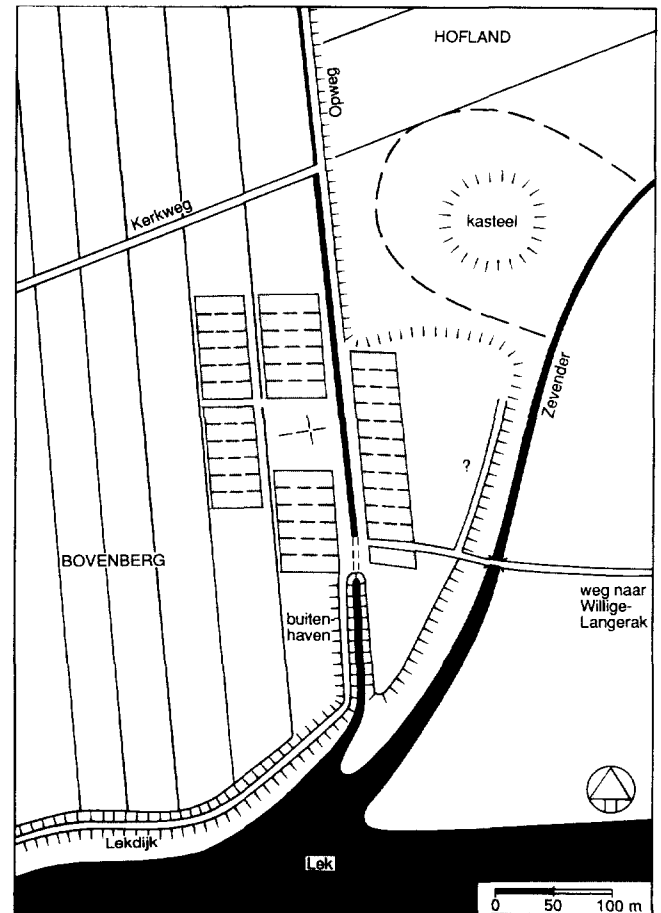
Afb. 2. De tot stadsgracht gemaakte vliet in Nieuwpoort, gezien vanuit het zuiden. Foto: R.R.

hoofd -en ingangsgevel.³⁶ Het concept voor het bouwplan werd bedacht binnen de kring van de graaf en zijn raadgevers. De keuze voor dit specifieke type zaal als grafelijke aula en de incorporatie van bepaalde bouwschema's en -vormen in de 'Schauseite' ervan, berustten op politiek-historische overwegingen. Het primaire doel hiervan was de manifestatie van de deels reële, deels gepretendeerde machtspositie van de Hollandse graaf temidden van andere, meer of minder soevereine vorsten, en ten opzichte van de eigen leenmannen en onderdanen. Aan het einde van de dertiende eeuw kon graaf Floris het zich veroorloven een paleisaula te laten bouwen die qua type en qua vormgeving eerder paste bij een soevereine vorst dan bij een leenman van de keizer. Hij presenteerde zich als de gelijke van een 'vreemde', werkelijk machtige vorst: de Engelse koning. In dit licht kan ook Floris' aanspraak op de Schotse troon, waarover straks meer, worden gezien.³⁷

Zouden Floris en zijn raadgever(s) niet alleen Engelse voorbeelden hebben gebruikt voor het concept van de architectuur van het gebouw waarmee Holland een residentie kreeg, maar hebben zij in dezelfde tijd ook de 'stedebouw', de wijze van stedestichten uit Engeland naar vorm en inhoud hier te lande geïntroduceerd?³⁸

In 1278 moet Nicolaas van Cats op zijn Engelse reis meerdere bastidesteden hebben gezien. Deze waren daar toentertijd zeer dicht gezaaid. Edward I, zijn voorgangers en andere edellieden hadden er vele gesticht: 'There was hardly a main road radiating from London where a traveller in the late thirteenth century did not pass through at least one planted town before he had gone 50 miles away from the capital'.³⁹ Salisbury, waarvan de kans groot is dat Van Cats het heeft bezocht in verband met de conceptie van het bouwplan voor de Ridderzaal, was een der grootste en meest geslaagde Engelse bastidestichtingen!⁴⁰ Die wijze van stadstichten leek uitstekend te passen in de toenmalige ontwikkelingen in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht: met behulp van een nieuwe stad konden omstreden grenzen worden gemarkeerd. Van Cats zal het er als zeer naaste raadgever zeker met Floris over hebben gehad. Samen kunnen zij het plan hebben opgevat om die wijze van stadstichten in de grensregio tussen Holland, Het Sticht en Gelre toe te passen, misschien zelfs op aanraden van Edward I die immers de situatie in die regio kende. Zoals gezegd trad Edward op als arbiter bij conflicten in dat gebied en, heel opvallend, in een grensregio in zijn eigen rijk, in Wales, was hij sinds 1277 bezig met het stichten van een reeks bastidesteden. Deze steden, waarvan Caernarvon met haar rastervormige stratenplan één van de meest representatieve voorbeelden is, werden gebouwd in gebieden die in de jaren zeventig door Edward waren ver- of heroverd.⁴¹

Toen Nicolaas van Cats in 1280 door Floris met Schoonhoven werd beleend, werd een oorkonde geschreven waarin de nieuwe heer van de stad en de poorters verschillende privileges kregen.⁴² In deze oorkonde treedt de plaats voor het eerst als stad naar voren. Volgens Jan Visser hebben de inwoners van Schoonhoven reeds eerder, van de heren Van de Lede (Van Arkels) stedelijke rechten verkregen, die door het

Afb. 3. Schoonhoven, de stedelijke nederzetting omstreeks 1270, uit: Historische Stedenatlas van Nederland, Schoonhoven en Nieuwpoort, red. P.A. Henderikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al, Delft, 1990.

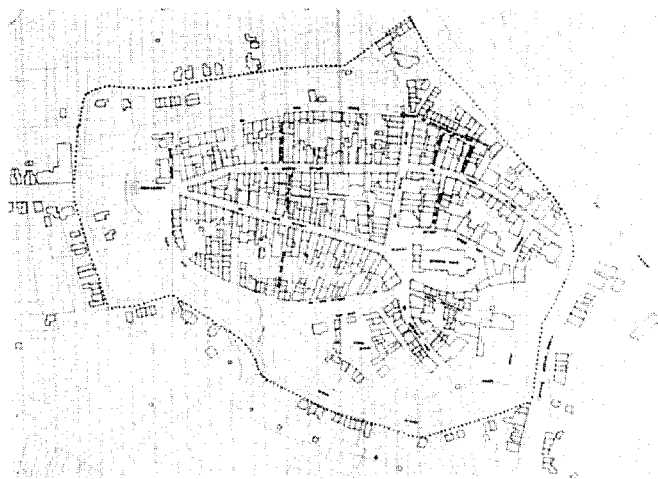
hogere gezag werden gesanctioneerd. Visser stelt verder dat het 'stedelijke' Schoonhoven als voorbeeld kan hebben gediend voor de stichting van Nieuwpoort.⁴³ Schoonhoven moet omstreeks 1280 een nederzetting bestaande uit een aantal langwerpige rechthoekige kavels langs een vliet of wetering geweest zijn; een plan waar dat van Nieuwpoort op lijkt (afb. 3).

Het is verleidelijk te denken dat Schoonhoven als bastidestad door Van Cats en Floris V is gesticht, en het tegenoverliggende Nieuwpoort als voorbeeld heeft gediend. Als we Visser volgen in zijn bewering dat de eerste stimulans tot de ontwikkeling van de stad Schoonhoven reeds voor 1280 is uitgegaan van Jan van de Lede, is het aannemelijker dat Van Cats en Floris op de reeds aanwezige nederzetting Schoonhoven het idee van de bastidestichting toepasten, er als het ware mee experimenteerden, en zich tegelijkertijd bezighielden met de stichting van Nieuwpoort, dat met de stadsrechtverlening in 1283 – toen was Floris inmiddels ook zelf in Enge-

land en bij Edward geweest – de eerste echt nieuwe bastide-stad in onze streken werd.⁴⁴ Zowel de naam, niet gebaseerd op die van de stichtende heren of een geografische eigenschap, als het stadsrecht, beide zeer programmatisch, ondersteunen die veronderstelling. Hoe het idee van het bastidestichten tot de heren van Liesveld en van Langerak is gekomen, is niet geheel duidelijk, maar de gelegde verbanden zijn té mooi, passen te goed om zonder betekenis te zijn. Een verklaring door de banden met de Van Arkels wordt door de rol van Nicolaas van Cats in Schoonhoven minder waarschijnlijk. Daarom lijkt de suggestie dat graaf Floris V als landsheer samen met zijn naaste raadgever Van Cats, de twee lokale feudale heren hielp bij de stichting, het meest plausibel. Floris creëerde zo een grensvesting, toomde de macht van de Van Arkels in – daar zal Van Cats zeker achter hebben gestaan – terwijl de twee lokale heren waarschijnlijk grotendeels opdraaiden voor de kosten van het risicovolle, als experiment op te vatten project.⁴⁵ Het ontbreken van Floris' naam in de stadsrechtverlening weegt als tegenwerping niet zwaar, want in Wijk-bij-Duurstede, waar we zo over komen te spreken, werd de naam van de graaf van Gelre ook niet genoemd in het stadsrecht, terwijl deze zeker een rol van belang speelde bij de totstandkoming van dat stadje.⁴⁶

De contacten met en verblijven in Engeland van graaf Floris in de jaren tachtig en aan het begin van de jaren negentig geven de bovenstaande veronderstellingen nog meer gewicht. In 1284 sloten Floris V en Edward I wederom een huwelijkscontract – dat uit 1282 was niet doorgestaan wegens overlijden van de Engelse koningszoon – dit keer tussen de kort tevoren geboren Hollandse gravenzoon en de Engelse koningsdochter.⁴⁷ In dezelfde jaren zal hij begerige blikken hebben geworpen in de richting van de Schotse kroon; de kans bestond dat deze op den duur vrij zou komen zonder dat er een duidelijke opvolger zou zijn. De situatie was als volgt: In Schotland regeerde koning Alexander III die nog slechts één verre nazaat en opvolger had, Margareta, bijgenaamd de Maagd van Noorwegen, ongehuwd en blijkbaar niet van zins te trouwen. In 1286 overleed koning Alexander.⁴⁸ Meerdere edellieden, waaronder Floris V, beweerden toen aanspraak te maken op de Schotse troon.⁴⁹ Mekking wees in dit verband op het citeren van de Engelse paleisaula in de 'Grote Zaal' te 's-Gravenhage: Floris wilde zich gelijk stellen aan de Engelse koning.⁵⁰ Dat trachtte hij tevens te bereiken door zijn actieve huwelijkspolitiek, en waarschijnlijk ook door middel van het stichten van bastidesteden – kort na Nieuwpoort stichtte hij Brouwershaven (1285) en Arnemuiden (1288).⁵¹ De stichting van deze twee bastidesteden in Zeeland kan worden gezien in het licht van de machtsstrijd die daar woedde tussen Floris en enkele Zeeuwse edelen.⁵² Helaas is heden ten dage van deze stichtingen niets meer terug te vinden. Op de kaart van Arnemuiden door Jacob van Deventer van omstreeks 1560, worden echter enige stukken straat weergegeven, die te duiden zijn als overblijfselen van een regelmatig, rechthoekig opgezet grondplan.

Het diplomatieke steekspel om de Schotse troonopvolging begon pas werkelijk na het onverwachte overlijden van Mar-

Afb. 4. Huidige plattegrond van Hattem naar kadastraal minuutplan.

gareta in 1290, onderweg van Noorwegen naar haar Schotse troon. In een reeks rechtszittingen in 1291 en 1292, de 'Great Cause' genaamd, werd onder voorzitterschap van de Engelse koning uitgemaakt wie de meeste aanspraken op de Schotse kroon kon doen gelden. Floris was intensief betrokken bij deze rechtszittingen en zelfs één van de drie serieuze gegadigden.⁵³ Voor het bijwonen van deze zittingen reisde hij twee of drie maal naar Engeland en Schotland.⁵⁴ De aanspraken op de Schotse troon moeten voor hem een zaak van groot gewicht zijn geweest, gezien de moeite die hij zich er voor heeft getroost. Zijn kinderen waren reeds door huwelijksverdragen met het Engelse hof verbonden en niets wijst er op dat Edward I de aanspraken van Floris ongaarne zou hebben gezien, hoewel hij uiteindelijk niet werd verkozen.⁵⁵

Graven van Gelre

In 1298 trachtte graaf Reinoud I van Gelre (1271-1326) het stadje Staverden te stichten op de Veluwe. Volgens Fockema Andreae mag het uitvoerige stadsrecht met recht een 'prospectus voor nieuwe vestiging' heten.⁵⁶ Het idee van het bastidestichten mag dus in 1298 reeds bekend worden verondersteld bij de graaf van Gelre. Het werd nooit wat met Staverden, om met Fockema Andreae te spreken: 'Geen wonder dat de nieuwe stad niet trok: te minder, daar het deze nederzetting aan economischen ondergrond zou ontbreken. Ver van alle verkeerswegen, ver van ieder dorp, daarentegen door het naburig Harderwijk van iedere kans, indien overigens aanwezig, afgesneden.'⁵⁷ Staverden kan als een mislukt experiment worden beschouwd. In de jaren daarna, in 1299 en 1300 kregen Hattem en Wijk-bij-Duurstede met meer succes stadsrechten.

De stad Hattem werd gesticht op een zeer strategische plek, bij de kruising van de IJssel en de handelsroute te land tussen Utrecht en gebieden in het oosten, bovendien gelegen

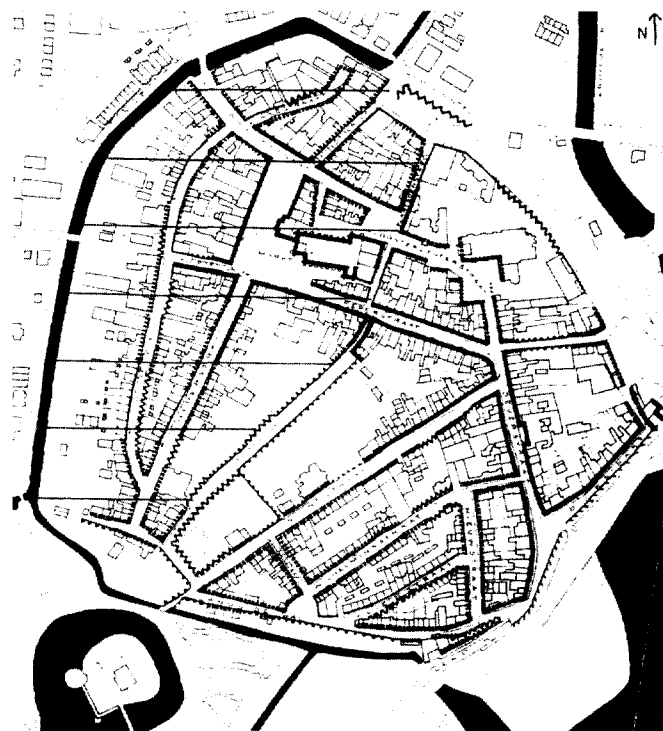
op de in Het Oversticht stekende uiterste noordpunt van Gelre.⁵⁸ Ten westen van een al bestaande nederzetting langs de rivier liet Reinoud een aantal straten uitleggen. Een kaarsrechte hoofdas, de Kerkstraat, werd georiënteerd op de romaanse toren van de oude dorpskerk. Parallel aan die hoofdstraat legde men een licht gekromde achterstraat aan, dwars op deze twee straten een tweede rechte as, de Kruisstraat, die eveneens bij de kerk uitkwam, zodat daar een marktplein tot stand kwam (afb. 4). Met de Kerkstraat kreeg de nieuwe stad een representatieve hoofdstraat. De Kruisstraat die in het noorden uitkwam bij de IJssel werd een belangrijke economische as. Om het oude dorpje rond de kerk en de nieuwe uitleg werd een ovale omwalling gelegd. Op handige wijze maakte Reinoud van een onaanzienlijke nederzetting een stevige grensvesting met stedelijke allure.

Ook Wijk werd gesticht als grensvesting tussen Gelre en Het Sticht. Het Nedersticht in dit geval. Het stadje kwam rond 1300 tot stand bij de splitsing van de Lek en de (Kromme) Rijn, op een door verzanding van de Rijnbedding ontstane, eivormige stroomrug.⁵⁹ Omstreeks 1270 bouwden lokale heren, de Van Abcoudes, bij die splitsing, aan de noordpunt van de incengeschrumpelde nederzetting die restte van het legendarische Dorestad, een kasteel.⁶⁰ Met behulp van de graven van Gelre hadden de heren van Abcoude in de laatste helft van de dertiende eeuw de touwtjes in Wijk en omgeving vrij stevig in handen weten te krijgen, ten koste van de Utrechtse bisschoppen die sterk aan macht inboetten in het rivierengebied. Rond de eeuwwisseling moeten de graaf en de lokale heer hun kans schoon hebben gezien om een bastidestad te stichten op maagdelijke grond in de rivier.⁶¹

Het grondplan van Wijk vertoont opvallende overeenkomsten met dat van Hattem. Zowel de kaarsrechte representatieve hoofdas met licht gekromde parallelstraat, als het plein met kerk en de voor de handel belangrijke dwarsstraat, vinden we er terug (afb. 5). De ligging van de verschillende elementen ten opzichte van elkaar is niet identiek, maar dat hangt samen met de geologische en geografische omstandigheden ter plaatse, zoals de reeds aanwezige kleine nederzetting bij Hattem en de vorm van de stroomrug bij Wijk. Ook uit deze overeenkomsten kan de belangrijke rol die Reinoud van Gelre moet hebben gespeeld bij de stadstichting in 1300, worden afgeleid, al wordt zijn naam in het Wijkse stadsrecht niet vermeld.⁶² De graaf zou echter vlug zijn gezag verliezen over de heren van Abcoude en in het grensgebied. De Van Abcoudes maakten daar gebruik van en bevestigden hun relatieve autonomie door op eigen initiatief de stad aan de oostkant uit te breiden.⁶³ Hierdoor werd het grondplan van de (vooral grafelijke) stichting minder herkenbaar en ontstond een nieuw geheel.

Hoe bereikte het idee van het bastidestichten graaf Reinoud I van Gelre? Voor de beantwoording van deze vraag dient in te worden gegaan op een stadsuitbreiding van Zutphen in het laatste kwart van de dertiende eeuw.

Otto II van Gelre verleende na circa 1230, de tijd waarin hij vele plaatsen in zijn landsheerlijke gebied van stadsrecht

Afb. 5. Huidige plattegrond van Wijk naar kadastraal minuutplan. De arcering geeft het oppervlak van de stichting uit 1300 aan.

ten voorzag, nog slechts rechten aan twee plaatsen: Groenlo (circa 1250) en Wageningen (1263).⁶⁴ Dan, helemaal tegen het eind van zijn bewind, begin jaren zeventig van de dertiende eeuw, horen we van een uitbreiding aan de noordkant van Zutphen die Nieuwstad wordt genoemd.⁶⁵ Heden ten dage is deze uitbreiding herkenbaar in haar grotendeels regelmatig opgebouwde plattegrond, bestaande uit recht op elkaar staande straten. Het is moeilijk te achterhalen of dat grondplan reeds begin jaren zeventig onder Otto II werd uitgezet. Maar in het licht van het voorgaande rijst het vermoeden dat het op initiatief van Reinoud I en op z'n vroegst in de jaren tachtig tot stand is gekomen. Hij zal het naar voorbeeld van de stichtingen door Floris V hebben geconcipeerd. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het feit dat Staverden, Hattem en Wijk pas rond 1300 werden gesticht. Als het idee door de graven van Gelre werd geherintroduceerd, ligt het voor de hand dat deze steden eerder zouden zijn gesticht dan Nieuwpoort, Brouwershaven en Arnemuiden. Bovendien betrof het in Zutphen een uitbreiding van een bestaande stad, geen geheel nieuwe. Wel kan de Nieuwstad als een samenkomen worden beschouwd van de idee van de 'oude stichtingstraditie' van Hendrik I van Brabant, via Otto II, en die van de nieuwe stichtingen door Floris en Reinoud.⁶⁶ Opmerkelijk in dit verband is dat Otto jarenlang voogd was van de jonge Floris.⁶⁷ Otto II van Gelre had echter nimmer nieuwe steden gesticht in de zin van nieuw aangelegde nederzettingen. Daar-

Afb. 6. De representatieve hoofdas in Wijk, gezien vanuit het noorden.
Foto: R.R.

om moet dé impuls zijn uitgegaan van de vruchtbare contacten tussen Floris en Edward.

Reinoud I kan reeds in 1281 of 1282 kennis hebben gemaakt met het idee. Toen ontving Floris V hem en Dirk VIII van Kleef om, na de Engelse koning te hebben verwittigd, met hen ten strijde te trekken tegen de Friezen.⁶⁸ Floris zal toen reeds het plan hebben gehad om net als koning Edward bastidesteden te gaan stichten en dit kan de graaf van Gelre ter ore zijn gekomen. Het kan de graaf ook op andere, niet goed te achterhalen manieren hebben bereikt. Bijvoorbeeld via de uit Noord-Italië afkomstige koopman Taddeo Cavazzoni, bijgenaamd Willem van 's-Hertogenbosch.⁶⁹ Zowel de graaf van Holland, als die van Gelre en Brabant maakten in de jaren tachtig gebruik van de diensten van deze 'wettige en trouwe negociator' – zo noemde Floris deze Italiaanse 'lombard' in een aanbevelingsbrief die hij hem meegaf voor de Engelse koning! Cavazzoni deed niet alleen transacties voor de landsheren en leende hen niet alleen geld, maar bemiddelde tevens in politieke geschillen.⁷⁰ Ook landmeters, op wier

rol binnen het stadstichtingsproces in de laatste paragraaf wordt ingegaan, kunnen als intermediair hebben gefungeerd. Evenals bepaalde kooplieden moeten zij een voorname positie hebben ingenomen binnen de kring rond de graven en reisden zij veel.⁷¹

In Floris' dagen nam het verkeer te land en te water toe. De geografische mobiliteit werd groter en mensen uit den vreemde vonden steeds vaker hun weg naar Holland en Zeeland. Deze gewesten werden meer en meer opgenomen binnen het Noordwesteuropees circuit.⁷² In deze tijd waarin reizen gemakkelijker en de communicatie beter werd, kan de aanleg van de stadjes in opdracht van Floris gemakkelijk bij graaf Reinoud I bekend zijn geworden. Hij kan zelf naar het in opbouw zijnde Nieuwpoort zijn gereisd of er een bode op af hebben gestuurd.⁷³ Zo kon de lokale feodale adel in de buurt van Nieuwpoort dat ook.

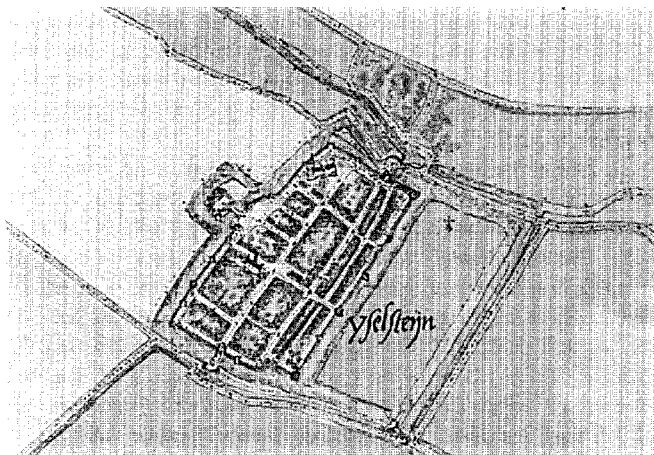
Lokale heren

Omstreeks 1300 begonnen de heren van Beusichem/Culemborg in de buurt van Wijk met de bouw van Culemborg en korte tijd later begon een tak van het geslacht Van Arkel met de bouw van Asperen. Andere stadjes zoals Montfoort, gesticht door de burggraaf van Montfoort (1329), IJsselstein, door de heren van Amstel (circa 1334), en Vianen, door de heren van Vianen en van Duivenvoorde (1336), volgden kort daarna; het stedestichten kwam in de grensregio tussen Holland, Het Sticht en Gelre in een stroomversnelling terecht (afb. 7).⁷⁴

Aan het begin van de veertiende eeuw raakten de landsheren verzeild in oorlogen en partijtwisten.⁷⁵ Van deze situatie waarin Holland, Gelre en Het Sticht werden verscheurd door factiestrijd en de graven en bisschoppen werden geplaagd door geldverslindende oorlogen en rekening moesten gaan houden met de opkomende steden, lijken de verschillende lokale feodale heren in de grensregio handig gebruik te hebben gemaakt. Ze speelden de landsheren eerder tegen elkaar uit dan dat ze zich afhankelijk van hen opstelden en konden zo in de veertiende eeuw een comfortabele en relatief autonome

Afb. 7. Kaart van het rivierengebied ten zuiden van Utrecht, met daarop aangegeven de steden en de rivieren.

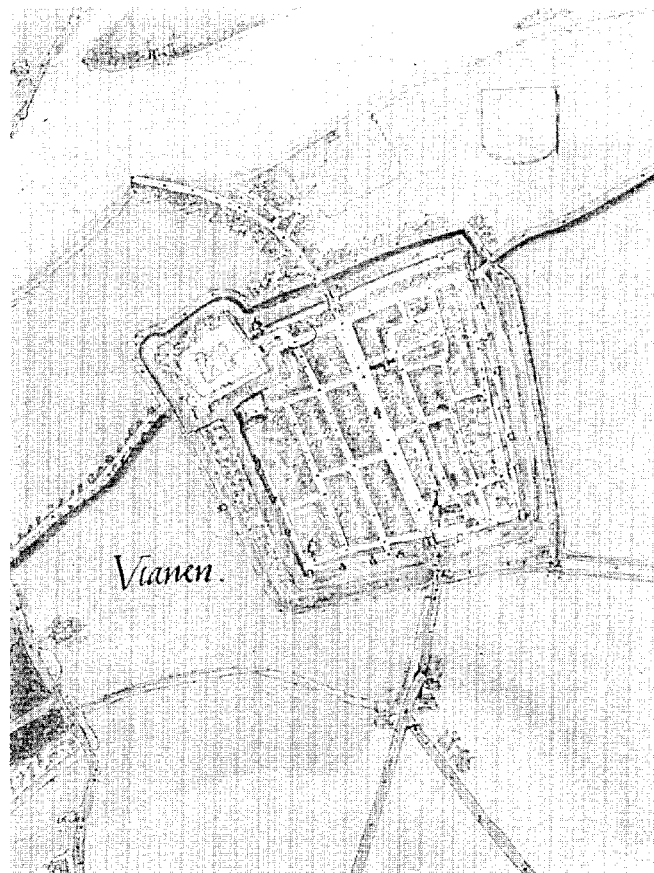
Afb. 8a. Plattegrond van IJsselstein door Jacob van Deventer uit circa 1560.

positie gaan innemen tussen de landsheerlijke gebieden. Het was in, en ter versterking van, deze positie, dat zij over konden gaan tot het stichten van een stad als centrum van hun domein.

De lokale heren stichtten vanuit en naast hun heerlijk kasteel op maagdelijke grond, soms bij een oudere nederzetting, een nieuwe stad met een vooropgezet grondplan. Vaak wisten zij zich daarbij verzekerd van de steun van één of meerdere landsheren in de vorm van privileges en/of financiële transacties. Voor de landsheren was het namelijk in deze woelige tijden van groot belang steunpunten te hebben in het omstreden grensgebied. De lokale heren maakten zich echter al snel los van die landsheren, juist door de stadstichtingen. Die gaven hun heerlijkheden namelijk een stedelijk centrum dat hun machtsgebied markeerde en vooral ook status gaf, en dus autonomie uitstraalde ten opzichte van de landsheer. De stadjes werden het symbolisch en economisch centrum van het domein.⁷⁶

Met de stichting van Nieuwpoort was het idee van het stichten van een stad als middel van machtsuitdrukking en machtsversteving geïntroduceerd. Dat bastidestadje werd gesticht in de grensregio tussen Holland, Het Sticht en Gelre en de lokale adel in dat gebied kon er daardoor gemakkelijk kennis van nemen. De lokale heren die voor het stichten van een stadje de middelen hadden, konden het idee navolgen. De Van Arkels zullen er tevens van hebben gehoord aan het Hollandse hof waar zij in de grafelijke raad zaten, de heren van Culemborg van graaf Reinoud I van Gelre, de heren van Vianen en die van IJsselstein van graaf Willem III van Holland (1304-1337), die hen een helpende hand boden bij de stadstichtingen.

Ook deze graaf van Holland kan een rol hebben gespeeld bij de introductie ervan, vooral wat betreft een verfijning in grondplan van de nieuwe steden. In Holland was omstreeks 1300 het bewind overgenomen door de Van Avesnes. Willem III van Avesnes, de tweede graaf van Holland uit het Hene-

Afb. 8b. Plattegrond van Vianen door Jacob van Deventer uit circa 1560.

gouwse huis, was getrouwd met Jeanne van Valois.⁷⁷ Hierdoor werd de band met Frankrijk heel direct – Jeanne verbleef veelvuldig in Parijs, Willem III regelmatig – zeker nadat Jeannes broer in 1328 Filips de Schone als koning van Frankrijk was opgevolgd.⁷⁸ Via deze banden kunnen tevens de door de Franse koningen gestichte bastidesteden en de stadstichtingstraditie uit Frankrijk in het algemeen, hier bekend zijn geraakt in de eerste decennia van de veertiende eeuw, de jaren waarin Willem III de heren van Amstel en Willem van Duivenvoorde hulp verleende bij het stichten van IJsselstein en Vianen.⁷⁹ Wat in het oog springt, is de wel-doordachte structuur en de omvang van de plattegrond van IJsselstein en nog sterker die van Vianen (afb. 8).⁸⁰ Vóór die tijd waren de grondplannen veelal eenvoudig van opzet: een hoofdstraat met een of twee achterstraten en een dwarsstraat. Daarna zijn ze complexer en gevarieerder, met als hoogtepunten Naarden (circa 1350) en Elburg (circa 1390) (afb. 9). De omvang van de stadplannen van Naarden en Elburg hangt waarschijnlijk samen met de initiatiefnemers: geen lokale heren maar landsheren. Uitgebreide bespreking van de plattegronden is binnen het bestek van dit artikel echter niet

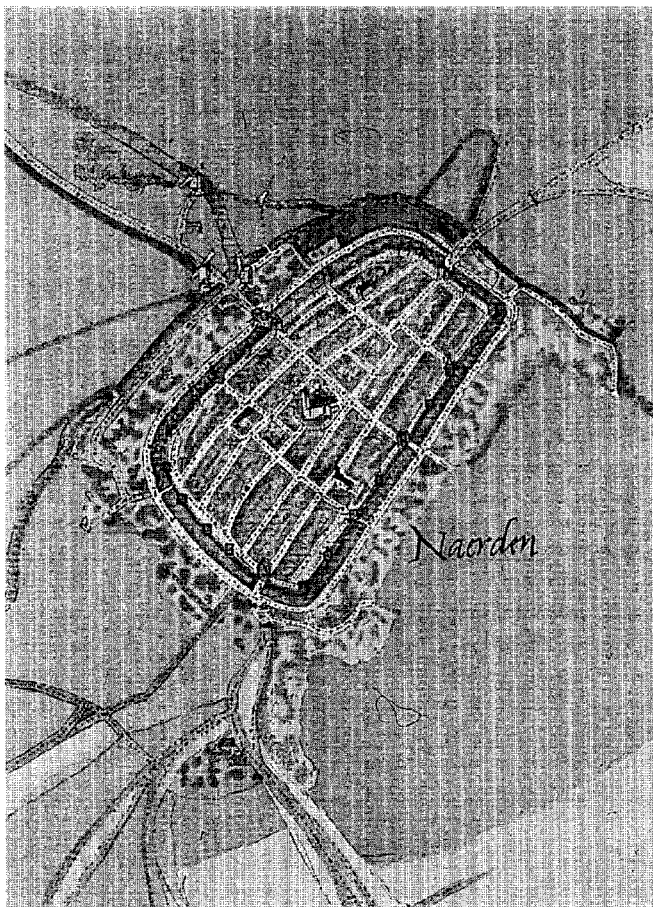
mogelijk. Bovendien moet naar de vorm en betekenis van de stadsplannen nog verder onderzoek worden verricht.⁸¹

Het stichten van een nieuwe stad

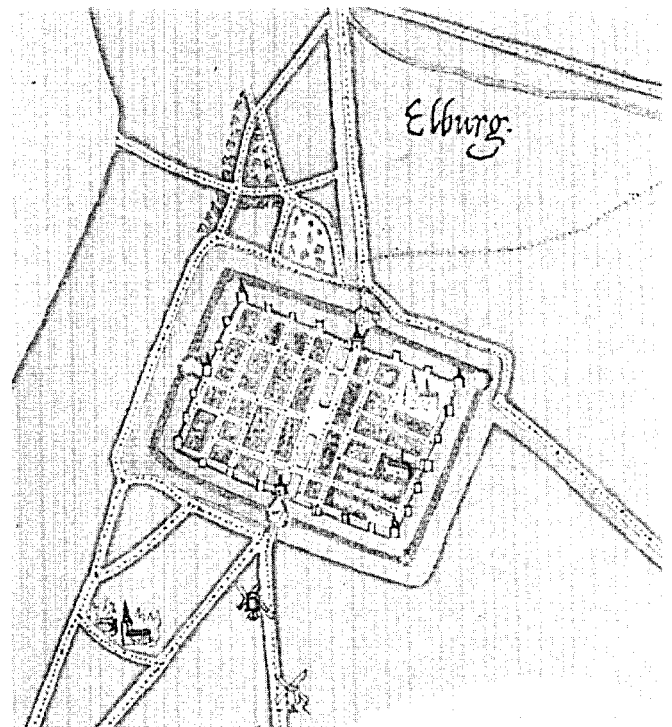
Rest de vraag: wat verstond men in de middeleeuwen onder het stichten van een nieuwe stad? Deze vraag is gemakkelijker gesteld dan dat er een antwoord op kan worden gegeven. Op het gebied van de middeleeuwse architectuur, naar de manier waarop een gebouw tot stand kwam, is reeds intensief onderzoek gedaan.⁸² Het probleem waar men bij die onderzoeken steeds mee geconfronteerd wordt, is dat uit contemporaine schriftelijke bronnen niet goed duidelijk wordt hoe het ontwerp van een gebouw tot stand kwam.⁸³ Bij Lavedan en Beresford lezen we iets soortgelijks over de bastidestichtingen: 'Un historien pensera d'abord aux textes. (...) Malheureusement, ils sont peu explicites. (...) seules des indications sur les dimensions et l'utilisation de lots, la largeur des rues, le nombre et la disposition de places publiques prouveraient qu'un plan fut arrêté d'avance.'; 'No medieval plan of a new town has survived (...). Documentary references to the

actual operation of laying out and assigning the plots of a new town are few (...) en 'Payments to officials to do work or defining the line of the streets and staking out the bounds of each building-plot occur from time to time in the royal accounts, with the pence paid to the clerks who did the measuring, and the pence paid for the rope that measured out the building-plots.'⁸⁴ Toch dient een poging tot het achterhalen van de manier waarop een bastidestad tot stand kwam, ondernomen te worden, omdat het de stadstichtingstraditie in de lage landen kan verhelderen.

Door het gebrek aan duidelijke schriftelijke bronnen lopen de meningen nogal uiteen over de precieze gang van zaken bij de totstandkoming van een gebouw. De één legt de nadruk op de ideologisch-symbolische kant van een ontwerp en tracht daarmee de vorm te verklaren, de ander hecht meer waarde aan de bouwtraditie van pragmatische, in de praktijk geschoolde vaklieden.⁸⁵ Mekking maakt hierin een mooi onderscheid. Zoals we eerder zagen, beweert hij dat de conceptie van het bouwplan van de 'Grote Zaal' te 's-Gravenhage zich afspeelde in de kring van de graaf en zijn raadgevers. Het betrof een ideologisch getint proces.⁸⁶ Daaraan voegt hij toe dat de elementen die herinneren aan de eigentijdse bouwwijze in Vlaanderen, werden geïntroduceerd tijdens de implementatie en uitvoering van het concept. Deze elementen kwamen voort uit de ambachtelijke traditie waarin de leden van de bouwepique, die door de graaf werden gecontracteerd, waren gevormd.⁸⁷

Afb. 9a. Plattegrond van Naarden door Jacob van Deventer uit circa 1560.

Afb. 9b. Plattegrond van Elburg door Jacob van Deventer uit circa 1560.

Misschien kunnen gelijkende onderscheiden worden gemaakt bij de stichting van een bastidestad: degenen die het initiatief namen tot het stichten van een stad, waren de opdrachtgevers en tevens de ontwerpers van het concept van het stadsplan. Dat concept vormde men aan de hand van bestaande voorbeelden, een gebruikelijke werkwijze in de middeleeuwen.⁸⁸ Men streefde niet altijd naar een exacte copie; het ging om navolgingen die wel de nodige betekenis van het voorbeeld in zich droegen, maar werden aangepast aan de omstandigheden en pasten bij de status van de opdrachtgever. In dit licht valt de reeks stichtingen ten zuiden van Utrecht, als navolgingen van elkaar, beter te begrijpen. Bij de bastidestichtingen ging het enerzijds om een algemene betekenis van het stadsplan als geheel voor de stad en het gebied waar die in lag, anderzijds om specifieke, door de heer en de geografie ter plaatse bepaalde betekenissen zoals representatieve en/of economische functies van openbare ruimten.

Volgens Beresford koos men bij voorkeur een regelmatig grondplan omdat 'within the ordained limits of the town site the simplest way of setting out building plots and streets was in a rectilinear grid, which made no more demands on techniques of measurements than the ability to set out a straight line, to divide it into equal proportions, and to set another line at right angles to it.' – om praktische redenen dus.⁸⁹ Rechte straten en een regelmatig rasterpatroon werden tevens als esthetisch bevredigend ervaren en het konden worden opgevat als verbeelding van orde en goed bestuur.⁹⁰ Dat was precies hetgeen een bastidestad, een met ideologische motieven gestichtte, politieke en economische basis, moest symboliseren. Kaarsrechte (hoofd)straten gaven de stad een representatief aanzien. Het schaakbordpatroon kan worden gezien als een ideaal conceptgrondplan voor een nieuwe stad, met een meer algemene ordenende betekenis. Het is daarom waarschijnlijk dat niet de kavels en de uitgifte daarvan als bouwpercelen het uitgangspunt vormden bij de stichting van een stad, maar het stratenplan als geheel.⁹¹ Deze veronderstelling valt te staven met praktijkvoorbeelden. Delen van veel nieuwe steden bleven geheel onbebouwd en toch zijn in die delen straten aangelegd. Het mogen eeuwen lang niet veel meer dan rechte lijnen zijn geweest, ze zijn wel bij de stichting uitgezet en maakten dus deel uit van het rechtlijnige stadsplan dat de stad en haar heer de juiste status moest geven.

Die rechte lijnen werden uitgezet door landmeters, de in de praktijk geschoolde vaklieden.⁹² Dezen voerden het concept van de opdrachtgevers, in de besproken gevallen de graven en/of lokale feodale heren, uit in hun eigen ambachtelijke traditie. Die traditie moet voor een belangrijk deel zijn bepaald door de wijze waarop kavels werden uitgezet in de grote ontginningen in de twaalfde en dertiende eeuw: in het westen de laagveengebieden, in het rivierengebied de lager gelegen delen, de komgronden.⁹³ Dit inzicht werkt verhelderend op het stadsplan van een aantal nieuwe steden, bijvoorbeeld Nieuwpoort, waar de plannen pasten in de voor de stichting aanwezige ontginningsstructuren. De landmeters werden gedwongen het concept van het geheel, het stadsplan, te volgen, maar voerden dat uit op de hun eigen werkwijze: het uitzetten van

kavels met een bepaalde lengte en diepte, rekening houdend met de geografische gegevens in het bewuste gebied. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de opdrachtgevers hun concept mondeling of door middel van een korte omschrijving overbrachten. In verband met de architectuur zegt Ruud Meischke hierover dat ieder bouwplan vergezeld moet zijn gegaan van een door de opdrachtgever gemaakte werkom-schrijving, waarin de hoofdmaten van het bouwwerk vastlagen en waarmee men de benodigde hoeveelheden materialen kon bepalen.⁹⁴ De landmeters zetten het concept om in een ter plaatse uitvoerbaar plan – misschien ook wel in overleg met de opdrachtgever; voor de helderheid werd hier onderscheid gemaakt, juist omdat het er niet lijkt te zijn: de opdrachtgever was tevens ontwerper.

Met het uitzetten van het plan begon de aanleg van de stad. De opbouw begon met de uitgifte van bouwpercelen. De stichter probeerde kopers voor die percelen met juridische, financiële en fiscale voordelen te lokken.⁹⁵ De kopers van die percelen voerden het concept van de opdrachtgever verder uit, weer volgens een oude traditie. Zij bouwden hun huizen net zoals die toen in andere steden werden gebouwd. Ze moesten zich echter schikken naar het concept van de heer: langs rechte rooilijnen bouwen en wel zo dat mooie, aaneengesloten gevelrijen ontstonden.

Zo blijkt dat het kenmerkende van een bastidestad in de stede-bouw – de plattegrond die door de architectuur dimensie krijgt als openbare ruimte – te herkennen is.⁹⁶ De heren verwezenlijkten hun ideologieën door middel van het 'bouwen van een stede' met een specifieke vorm. Die ideologieën vormden tevens het begin van de stede-bouw, die tot op de dag van vandaag herkenbaar is.

Het stichten van een nieuwe stad, die in de stede-bouw haar functie als machtbasis verbeeldde, bleek in de veertiende eeuw zeer aantrekkelijk voor vele heren. De landsheren Floris V en Reinoud I gaven het bastidestichten hier te lande kort voor 1300 een nieuwe impuls. Al snel werd die wijze van stadstichten in hun nadeel overgenomen door lokale heren, door ieder die het kon, bijvoorbeeld ook door de bisschoppen van Utrecht: dezen stichtten onder meer Bunschoten (circa 1350) en Vollenhove (1354).⁹⁷ Tevens namen lokale heren in andere streken dan het rivierengebied het idee in de loop van de veertiende eeuw over.⁹⁸ Ook de landsheren van Holland en Gelre stichtten later in de veertiende eeuw nog enige bastidesteden: Willem V, graaf van Holland in 1350 Naarden, Willem van Gulik, graaf van Gelre omstreeks 1390 Elburg. Zo kwam een patroon van steden tot stand, niet gegroeid op een gunstig gelegen plaats, maar doelbewust gesticht en aangelegd door een heer volgens vooropgezet plan.

Noten

- 1 Voor de datering van de stadsrechtverleningen is gebruik gemaakt van: G.L. Burke, *The Making of Dutch Towns*, Londen 1956, pp.53-63; S.J. Fockema Andreae, *Duizend jaar bouwen in Nederland. Deel I: De bouwkunst in de Middeleeuwen. Stad en dorp*, Amsterdam 1948, pp.72-73; J.C. Visser, *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen*, Assen 1964, pp.113-130; en van literatuur per stad, waarnaar in de noten wordt verwezen.
- 2 Twee standaardwerken op het gebied van bastidesteden zijn: M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, Londen 1967; P. Lavedan en J. Huguency, *L'Urbanisme au Moyen Age*, Genève/Paris 1974; zie ook: E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, Göttingen, 1987, pp.105-110. Zie voor een korte en duidelijke beschrijving over het begrip stadstichting: C. Meckseper, *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter*, Darmstadt 1982, pp.59-64.
- 3 Beresford, o.c. (n.2) pp.348-375; Lavedan, o.c. (n.2) pp.59-96.
- 4 Zie voor de ontwikkelingen in 'het oosten', de zogenaamde 'Ostsiedlung', bijvoorbeeld: H. Aubin, 'The Lands east of the Elbe and German colonisation eastwards', in: *The Cambridge Economic History of Europe, Volume I, The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge 1958, pp.449-486.
- 5 A.E. Verhulst, 'Initiative comtale et développement économique en Flandre au XIe siècle: le rôle de Thierry et de Philippe d'Alsace (1128-1191)', in: *Miscellanea Mediaevalia in Memoriam J.F. Niermeyer*, Groningen 1967, pp.227-240.
- 6 P. Bonenfant, 'La Fondation de "Villes Neuves" en Brabant au Moyen Age', *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 1962, pp.145-170.
- 7 H.P.H. Jansen, *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht/Antwerpen 1977, p.144.
- 8 Fockema Andreae, o.c. (n.1) pp.34-35; R. Rutte, 'Het Kwartier van Zutphen. Kleine middeleeuwse stedengeschiedenis van het oosten van Nederland', *Kunstlicht* 16 (1995) 2, pp.15-21. Ook in de in het oosten aan Gelre grenzende gebieden vonden stadstichtingen plaats. Zie hierover bijvoorbeeld: C. Haase, *Die Entstehung der Westfälischen Städte*, Münster 1960. Banden zoals die tussen Hendrik I van Brabant en Otto II van Gelre zijn voorsnog niet aantoonbaar tussen stedestichtende heren uit de ten oosten van Gelre gelegen gebieden en graven van Gelre.
- 9 Zie: *De Hollandse Stad in de dertiende eeuw*, Zutphen 1988.
- 10 Misschien werden Geertruidenberg (circa 1215) en 's-Gravenzande (circa 1245) (deels) nieuw aangelegd. Hierover is tot nog toe echter niets met zekerheid bekend. Van reeksen zoals de steden van Hendrik I en die gedurende de late dertiende en de veertiende eeuw is geen sprake. De eerste vermelding van het plaatsje Nieuwstadt, gelegen in Midden-Limburg schijnt uit 1277. Toen werd het 'nove ville' en 'novum oppidium' genoemd in een zegel en een akte. Het is echter niet duidelijk of het werkelijk om een nieuw aangelegde stad ging. In 1312 gaf Reinoud I (nieuwe?) stadsrechten aan Nieuwstadt. Over een 'eerste' stadsrecht is niets bekend. Niets wijst op verbanden tussen Nieuwstadt en de ontwikkelingen die na circa 1280 plaatsvinden. De feitelijke gegevens over Nieuwstadt zijn ontleend aan: G. Venner, 'Rond de akte van 1277' en 'De stedelijke periode van Nieuwstadt', in: *Nieuwstadt. Van stad tot dorp*, Sittard 1977, pp.10-29.
- 11 Burke, o.c. (n.1) p.53. Burke baseert zich op C.H. Peters en H. Bruggmans, *Oud-Nederlandse Steden deel I*, Leiden 1909, pp.190-195, waar de suggestie van het Franse voorbeeld voor Floris V wordt gedaan.
- 12 J. van Herwaarden, 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in: *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw*, red. E.H.P. Cordfunke, F.W.N. Hugenholtz en Kl. Sierksma, Muiderberg 1986, pp.7-8. Floris V is wel in Frankrijk geweest, maar nooit verder dan Kamerik en Parijs en pas aan het eind van zijn bewindsperiode, in de jaren negentig van de dertiende eeuw. Want pas toen, in het jaar dat hij werd vermoord, 1296, ging hij een verbond aan met de Franse koning. Zie ook: F.W.N. Hugenholtz, *Floris V*, Bussum 1966, pp.90-93.
- 13 F. Terlouw, 'De Stede Nieuwpoort, 1983 - 700 jaar geleden', in: *De Stede Nieuwpoort - 1. eerste verzameling bijdragen*, Nieuwpoort 1983, pp.10-11. In de literatuur waarnaar wordt verwezen in verband met de ontstaansgeschiedenis van de steden, is middeleeuws bronnenmateriaal verwerkt. Er zijn echter weinig bronnen uit de eerste helft van de veertiende eeuw en daarvoor bewaard gebleven. Daarom leek het niet zinvol intensief archiefonderzoek te verrichten voor dit artikel.
- 14 Ibid. p.10. Het stadsrecht is volledig in transcriptie opgenomen in C.L. Verkerk, 'Het stadsrechtprivilege van Nieuwpoort van 28 april 1283 en zijn overlevering', in: *De Stede Nieuwpoort - 1. eerste verzameling bijdragen*, Nieuwpoort 1983, pp.25-36. Het origineel schijnt niet meer te bestaan. Verkerk gaat in op de overlevering.
- 15 Zie over de periode voor 1277: Th.M. Elsing, 'Nieuwpoort', in: *Historische Stedenatlas van Nederland. Schoonhoven en Nieuwpoort*, red. P.A. Henderikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al. Delft 1990, p.25. Zie voor een omschrijving van de 'Vryhyet': Terlouw, o.c. (n.13) p.10.
- 16 Verkerk, o.c. (n.14), pp.30-33. Het is niet bekend of en waarvan het stadsrecht van Nieuwpoort is overgenomen. Veel van de bepalingen doen vermoeden dat het speciaal voor Nieuwpoort is geschreven: het is ideaal voor een nieuw gestichte stad.
- 17 Elsing, o.c. (n.15), p.25. Een keur uit 1253 opent 'met een opmerkelijk nauwkeurige beschrijving van de grenzen van de heerlijkheid Langerak waarbij de westgrens als volgt wordt weergegeven: "dat westen is onse kornmoelen staende op onse meente ende daer onser heerwech op den westeren kant die uutterste reede van onser heerlicheijt van Langeraeck aff is tusschen Gelkenisse ende Gravelant, streckende die reede uijtten zuiden recht uijt over den dijk al buitjen onses gemeenlants verlaet tot die halve diepe van der Lecke toe"' (idem).
- 18 Ibid, pp.28-29. In C.L. van Groningen, *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Alblasserwaard*, Zeist 1994, p.35, wordt opgemerkt: 'Een stadsrechtverlening dateert uit 1283, de aanleg van versterkingen, de rooiing van straten en de uitgifte van huiserven hebben vermoedelijk in dezelfde periode plaatsgevonden.' Waarop dit vermoeden is gebaseerd wordt niet vermeld.
- 19 Zie over de acte uit 1253: ibid. p.25.
- 20 Zie over beider leenbanden: Terlouw, o.c. (n.13), p.10.
- 21 Zie over Schoonhoven: J.C. Visser, o.c. (n.1).
- 22 M.J. Waale, *De Arkelse Oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum 1990, pp.37-38.
- 23 D.P. Blok, *Teisterbant. Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, Nieuwe Reeks 26 (1963) 12, pp.455-479.
- 24 Ibid, pp.476-478.
- 25 J. Kuys, 'Het hertogdom Gelre in de periode 1339-1543', in: *Van Gelre tot Gelderland: 650 jaar besturen van Gelderland*, red. W. Koppers en F. Villanueva, Nijmegen 1989, pp.20-21; J.A. Kossmann-Putto, 'Bestuur en rechtspraak tussen Eems en Schelde circa 1100-1400. Staatsinstelling en recht circa 1100-1400', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III*, Haarlem 1982, pp.49-50.
- 26 Ibid: D.E.H. de Boer, M.H. Boone en W.A.M. Hessing, *Nederlands verleden in vogelvucht. De Middeleeuwen: 300-1500 (Delta I)*, Leiden/Antwerpen 1992, pp.155-157; A.M. Lambert, *The Making of the Dutch Landscape: an Historical Geography of the Netherlands*, Londen 1985, pp.117-118.
- 27 Waale, o.c. (n.22), pp.51-65.
- 28 Ibid, pp.49-50.
- 29 Zie voor de overgave van Schoonhoven in 1280: Visser, o.c. (n.1) p.72.

- 30 Hugenholz, o.c. (n.12) p.72.
- 31 Ibid.
- 32 Van Herwaarden, o.c. (n.12) pp.7-14.
- 33 Ibid, p.10.
- 34 J.M.A. Coenen, 'Graaf en grafelijkheid in de dertiende eeuw', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, p.30; M. Slingerland, 'Wie zal dat betalen? De financiering van Floris' machtspolitiek', in: *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw*, red. E.H.P. Cordfunke, F.W.N. Hugenholtz en Kl. Sierksma. Muiderberg 1986, p.65. Hierin wordt over Nicolaas van Cats gezegd: 'In 1282 verklaarde de graaf dat één van zijn raadsmannen, Nicolaas van Cats – een puissant rijk man en iemand met veel invloed – nog 5000 pond van hem kreeg. Als rente op dit bedrag ontving Nicolaas van Cats zekere inkomsten. Het vermoeden rijst dat Floris dit enorme bedrag gebruikt heeft om een oorlogsexpeditie te bekostigen. Het bedrag kan echter ook een vergoeding geweest zijn voor de belegering van Utrecht, die Nicolaas van Cats in opdracht van Floris uitvoerde.' Zie over Floris' financiële politiek in de jaren tachtig ook: D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld*, Zutphen 1995, pp.72-74.
- 35 A.J.J. Mekking, 'De "Grote Zaal" van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991. Op p.65 geeft Mekking de datering circa 1285-circa 1295. Op pp.75-76 wordt verder op de datering ingegaan: als aanvangsdatum wordt ook over 'tussen 1275 en 1280' gesproken (p.72).
- 36 Ibid, pp.65-66.
- 37 Ibid, pp.79 en 89.
- 38 J. van Herwaarden, o.c. (n.12) p.11, schrijft: 'Floris was ook druk in de weer in eigen land. Rechtspraak en bestuur deden hem vrijwel voortdurend rondreizen. Er worden niet minder dan 40 verschillende uitvaardigingsplaatsen van oorkonden genoemd. Er was nog geen duidelijke residentie, al werd geleidelijk Den Haag die rol toebedeeld: die plaats wordt verreweg het meest als plaats van herkomst van de oorkonden genoemd (...).' Met de bouw van de 'Grote Zaal' maakte Floris Den Haag tot residentie. In de jaren tachtig van de dertiende eeuw voerde Floris een vernieuwende administratieve en financiële politiek om de landsheerlijke macht steviger in handen te krijgen. Het stichten van nieuwe steden sloot uitstekend aan bij deze politiek. Zie: De Boer, o.c. (n.34).
- 39 Beresford, o.c. (n.2) p.13.
- 40 Ibid, pp. 147-155, 252-267 en 506-509. New-Salisbury werd gesticht in 1219.
- 41 Ibid, pp.35-51.
- 42 J.C. Visser, 'Schoonhoven', in: *Historische Stedenatlas van Nederland. Aflevering 5, Schoonhoven en Nieuwpoort*, red. P.A. Hendriks, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al. Delft 1990, p.8.
- 43 Visser, o.c. (n.1) pp.72-73.
- 44 Ibid, p.71.
- 45 Slingerland, o.c. (n. 34) p.65. Zie citaat noot 34. Daaraan kan worden toegevoegd: Of werd dat grote geldbedrag misschien ook gebruikt voor de stichting van Nieuwpoort?
- 46 Samenwerking tussen verschillende heren kwam bij het stichten van een bastidestad veel voor; men sloot dikwijls een overeenkomst die 'paréage' werd genoemd (Beresford, o.c. (n.2) pp.30-31 en 99-102). Beresford zegt er het volgende over: 'In Gascony the king- duke [Edward I] had a further opportunity to develop towns on sites that did not lie on his demesnes. The instrument was the partnership or paréage. A local landowner was taken into partnership; he provided a site, and the royal patron endowed the town with liberties and promised it his protection. The revenues from the town were divided among the partners, usually in equal shares' (p.99).
- 47 Hugenholtz, o.c. (n.12) pp.12-13 en 72.
- 48 Ibid, p.73.
- 49 Ibid, p.73; Mekking, o.c. (n.35) p.80.
- 50 Mekking, o.c. (n.35) p.21.
- 51 Vergelijk ook: J.G.N. Renaud, 'Graaf Floris V als burchtenbouwer', *Berichten ROB*, 8 (1957-1958), pp.158-171. Renaud suggereert dat de plattegronden van burchten (onder meer te Muiden en Medemblik) die Floris V in dezelfde jaren als de nieuwe steden stichtte, werden ontleend aan die van door de Engelse koning Edward I in Wales gestichte burchten (onder meer Harlech en Conway).
- 52 Zie: De Boer, o.c. (n.34).
- 53 Hugenholtz, o.c. (n.12) pp.73-75; E.H.P. Cordfunke, 'Floris V en de Schotse troon', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, pp.51 en 55-57: 'De voornaamste deelnemers aan dit proces waren zonder twijfel – afgezien van de Engelse koning – de twee voornaamste Schotse kandidaten, John Balliol, Robert Bruce en de Hollandse graaf Floris V.'
- 54 J. van Herwaarden, o.c. (n.12) pp.7-8, 10-11.
- 55 Cordfunke, o.c. (n.53), pp.63-64.
- 56 Fockema Andreae, o.c. (n.1) pp.122-123.
- 57 Ibid, p.123.
- 58 Zie over Hattem: F.A. Hofer, 'Monumenten van Hattem', *Bulletin KNOB* (1923), p.126; *Stads- en dorpsgezichten van Gelderland: de nederzetting in ontwikkeling*, red. F.W. van Voorden, Zutphen 1975, p.118. Volgens R. Schneider, 'Die Kreuzzugsseite als Leitmotiv landesherrlichen Handelns: ein Beitrag zu den "Insula Dei"-Diplomen Rainalds I. von Geldern (1271-1326)', *Gebre* (1990), pp.12-34 en W. Waldus, die onderzoek doet naar hetzelfde onderwerp maar er deels anders over denkt, zouden de stadstichtingen Staverden en Hattem deel hebben uitgemaakt van een religieus-ideologische politiek van Reinoud I. Het is echter de vraag of we in dat licht meer te weten komen over vorm en betekenis van de twee stadjes. Met name of en hoe die politiek in verband kan worden gebracht met een specifieke vorm van het stadsplan. In Staverden is waarschijnlijk nooit daadwerkelijk een stad gebouwd en Hattem was vooral een militaire grensvesting die bestond uit een oude nederzetting die met een omvangrijke uitbreiding werd omgevormd tot stad. Zie ook noot 66.
- 59 H.J.A. Berendsen, 'The evolution of the fluvial area in the western part of the Netherlands from 1000-1300 AD', *Geologie en Mijnbouw* (1984) 3, pp.231-239; W.A. Van Es, 'Dorestad centred', in: *Archeology in the Netherlands*, red. H.A. Heidinga, Assen 1990, pp.151-182; R. Rutte, 'Bastidesteden in Nederland', *Kunstlicht* 14 (1993) 3/4, pp.58-60.
- 60 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Zutphen 1983, p.101. Zie ook: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht 1994.
- 61 Zie noot 46.
- 62 W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960, pp.113-125. Op pp.117-120 is het stadsrecht van Wijk in transcriptie opgenomen.
- 63 Dekker, o.c. (n.60) pp.106-116. De precieze omvang van de uitbreiding is niet duidelijk omdat de loop van de rivieren toentertijd onbekend is, maar vooral ook omdat de stad in de veertiende eeuw nogmaals is uitgebreid aan de oostkant. Zie hierover: Rutte, o.c. (n.59) pp.59-60.
- 64 *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Het Kwartier van Zutphen*, E.H. ter Kuile, 's-Gravenhage 1958, p.94. De ontstaansgeschiedenis van Wageningen is nogal duister. Omstreeks de stadsrechtverlening in 1263 is er sprake van Nieuw-Wageningen. De nederzetting schijnt op zeker moment te zijn verplaatst van een heuvel naar lager gelegen gebied. Het lijkt echter geen nieuwe stad te betreffen als we de kern van Wageningen bekijken, eerder een stadsrechtverlening aan een bestaande nederzetting rond een kerk, die misschien nog niet zo oud was. Wel werd de stad een keer, vermoedelijk in de loop van de veer-

- tiende eeuw, uitgebreid met een regelmatige aanleg. Zie: B.H. Slicher van Bath, 'De naam Wageningen in verband met de oudste geschiedenis van deze stad', *Gelre* (1940), pp.153-164; J.A.J. Vervloet, 'Einige Bemerkungen zur angewandten Historischen Geographie in den Niederlanden. Mit besonderer Berücksichtigung Wageningen, der Stadt und ihres Umlandes', in: *Siedlungsforschung, Archäologie-Geschichte-Geographie* 7 (1989), pp.154-157.
- 65 Monumenten...Zutphen, o.c. (n.64) p.190. Zie ook: M.M. Doornink-Hoogenraad, *Historische Stedenatlas van Nederland. Zutphen*, red. P.A. Henderikx, Th. M. Elsing, J.C. Visser et al, Delft 1983.
- 66 De al dan niet verschillende aard van de stadsplannen van bijvoorbeeld de door Hendrik I van Brabant gestichte steden en de door Floris V en Reinoud I gestichte steden, valt niet gemakkelijk vast te stellen. Voorzichtigheid is geboden met de veronderstelling dat een bepaalde heer of dynastie steden stichtte met steeds eenzelfde type stadsplan. Dit geldt eveneens voor het verbinden van bijzondere (wellicht door de stichter bedoelde) politieke en/of religieuze betekenissen aan een dergelijk stadsplan. Zie hierover: Meckseper, o.c. (n.2) pp.80-86. Meckseper geeft als voorbeeld de stadstichtingen door de hertogen van Zähringen, die te herkennen zouden zijn aan hun stadsplan met het zogenaamde 'Zähringerkreuz': 'Weder ist eine Zähringergründung für alle herangezogenen Orte quellenmäßig sicher belegt, noch wurden andererseits alle Gründungen der Zähringer einbezogen.' Wel zullen, net als bij gebouwen, (onderdelen van) specifieke voorbeelden zijn nagevolgd. Daarnaast moet nog verder onderzoek worden verricht.
- 67 Jansen, o.c. (n.7) p.144.
- 68 Zie over de ontvangst van Reinoud I van Gelre en Dirk VIII van Kleef door Floris V: Van Herwaarden, o.c. (n.12) p.13. Zie over de verwittiging van de Engelse koning en het ten strijde trekken tegen de Friezen: Hugenholtz, o.c. (n.12), p.56.
- 69 Zie over Cavozzoni: Van Herwaarden, o.c. (n.12) p.12.
- 70 Ibid; Slingerland, o.c. (n.34) p.67, slaat ook op Italiaanse koopman.
- 71 Zie over landmeters in Nederland in de Middeleeuwen: E. Muller en K. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*, Alphen a/d Rijn 1987, pp.5-20. Vergelijk: F. Petri, 'Die Deutsche Ostiedlung des Mittelalters als Problem des europäischen Geschichte', in: *Vorträge und Forschungen XVIII*, pp.711 en 719. Uit de eerst bekende namen (beginnend met Ver- of Veren-) van landmeters valt af te leiden dat het dikwijls bastaardadel betrof. Mededeling G.J. Borger, 9-1-1996, Amsterdam.
- 72 Van Herwaarden, o.c. (n.12) pp.12 en 14.
- 73 Zie: W. Jappe Alberts, *De graven en hertogen van Gelre op reis 13de - 15de eeuw*, Utrecht 1984. Hierin ontbreekt helaas het itinerarium van Reinoud I van Gelre. Uit dat van zijn voorganger en opvolger valt echter wel op te maken dat de graven/hertogen van Gelre minder 'internationaal gericht' waren dan de graven van Holland.
- 74 Zie noot 1, en verder: *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Betuwe*, red. R. de Beaufort en H. van den Berg, 's-Gravenhage 1968; *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Vijfherenlanden, met Asperen, Heukelum en Spijk*, C.L. van Groningen, Zeist 1989; A.M. Fafianie, 'Ijsselsteinse stadsmuur, beproefd en weerbaar', *Historische Kring IJsselstein*, 50/51 (1989); R. Rutte, 'Nieuwesteden in de Middeleeuwen. Stadstichtingen in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht', *Skript* 17 (1995) 4, pp.231-241. Ameide schijnt ook omstreeks 1300 stadsrechten te hebben gekregen. Zie: *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Ablasserwaard*, o.c. (n.18), pp.32-33. Over de stadsgeschiedenis van dat plaatsje is echter zo goed als niets bekend.
- 75 De Boer, o.c. (n.26) p.247; Jansen, o.c. (n.7) pp.146-147.
- 76 Gebaseerd op onderzoek gedaan voor doctoraalscriptie: R.J. Rutte, *Nieuwe steden in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de stedsbouw van enige stadjes in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht*, Vrije Universiteit, Amsterdam 1994. Deels gepubliceerd in Rutte, o.c. (n.74).
- 77 Jansen, o.c. (n.7)
- 78 J.G. Smit, 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijk itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1425', in: *Holland in Wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, pp.94-95. Zie over de Franse troonopvolging: *Grote Geïllustreerde Wereldgeschiedenis. De Late Middeleeuwen, deel 7*, red. E. Straat en E. Lousse, Baarn 1972, p.12.
- 79 Beresford, o.c. (n.2) pp.348-375. Het hoogtepunt van het stedestichten in Gascogne lag in de laatste decennia van de dertiende eeuw (zie fig.61 op p.363). Zie tevens voor het bastidestichten in Frankrijk: Lavedan o.c. (n.2) pp.61-100, en voor plattegronden vooral ook: R. Jongepier, *Bastiden van Gascogne*, Voorburg, 1982.
- 80 Net als Vianen was IJsselstein oorspronkelijk gepland met een bijna vierkant grondplan. Dat is duidelijk te zien op de plattegrond van Van Deventer, want de grachten om het vierkant waren reeds gegraven toen men besloot slechts de helft van het vierkant te bebouwen (afb. 8).
- 81 Burke, o.c. (n.1). Zie ook noot 66.
- 82 Bijvoorbeeld: J. Harvey, *The Medieval Architect*, Londen 1972; L.R. Shelby, 'Medieval Masons', *Journal of the society of Architectural Historians* (1971) 2, pp.140-154; O. von Simson, *The Gothic Cathedral. Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Princeton 1974; R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988.
- 83 Zie hierover vooral: W. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993 en K. Hecht, 'Maß und Zahl in der gotischen Baukunst', in: *Abhandlungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft XXI-XXIII* (1969-1971).
- 84 Lavedan, o.c. (n.2) p.59; Beresford, o.c. (n.2) pp.143-147. Zie ook: H. Reincke, 'Über Städtegründung. Betrachtungen und Phantasien', in: *Die Stadt der Mittelalter* (3 vols), red. C. Haase, Darmstadt 1978, vol. 1, pp.338-370 en Meckseper, o.c. (n.2), pp.76-80.
- 85 Zie S. Surdël, 'De mythe van de Middeleeuwse "Baugeometrie"', *Decorum* 10 (1991/1992) 1, pp.3-12, als kritische noot bij Shelby, o.c. (n.82) en O. von Simson, o.c. (n.82). Zoals Surdël beweert, is de 'geometrie' bij het middeleeuws ontwerp misschien gegoochel - van zowel middeleeuwers als twintigste eeuwse wetenschappers - de symbolische betekenis die aan bepaalde vormen werd gehecht en vooral het toepassen van een vorm vanwege een betekenis, valt niet te ontkennen. Zie dit artikel tevens voor verdere literatuurverwijzingen. Zie ook: S. Surdël, '"Met passer en Winckelhout"', over de mythe der middeleeuwse "Baugeometrie"', in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1993, pp.20-34.
- 86 Mekking, o.c. (n.35), pp.79 en 89.
- 87 Ibid, p.79.
- 88 Zie: R. Krautheimer, 'Introduction to an "Iconography of Medieval Architecture"', in: *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art*, New York/Londen 1969, pp.8-150. Recentelijk werden de ideeën van Krautheimer genuanceerd in: L. Bosman, 'De Senses Allegoricus van middeleeuwse gebouwen, of: architectuur-iconologie in historisch perspectief' en A.J.J. Mekking, 'Het laatste woord?', in: *Bouwen en duiden*, red. E. den Hartog, e.a. Alphen a/d Rijn 1994, pp.1-14 en 219-251.
- 89 Beresford, o.c. (n.2), p.146. Over de eenvoud van het uitzetten van een rechthoekig raster kan worden getwist, het zal in ieder geval gemakkelijker en voor de hand liggender zijn geweest dan alternatieven als het uitzetten van patronen met kromme of veelhoekige straten.
- 90 W. Braunfels, *Mittelalterliche Städtebaukunst in der Toskana*, Berlin 1959, pp.86-130. Zie ook: W. Boerfijn, 'De "Terre Nuovo Fiorentine": een stedsbouwkundige proto-renaissance?', *Kunstlicht* 15 (1994) 1, p.19. Boerfijn gaat hier in op het tot stand komen van

plattegronden in verband met hun regelmatigheid. Frappant is de link die hij legt tussen die regelmatigheid van grondplan en Braunfels (pp.86-130), waarin wordt beschreven hoe reeds in de dertiende eeuw regels werden opgesteld en commissies werden ingesteld, die er zorg voor moesten dragen dat de straten in Siena en andere Toscaanse steden werden rechtgetrokken en dat de gevelwanden een regelmatig aanzicht kregen, omdat dit als esthetisch bevredigend werd ervaren, maar vooral ook om orde en goed bestuur te symboliseren. Er werd gestreefd naar doelmatigheid en regelmaat; men zag liever rechte dan kromme straten.

91 Beresford, o.c. (n.2) pp.14-18.

92 Ibid. pp.14-28 en 143-147. Beresford spreekt over schaarse documenten waarin melding wordt gemaakt van betalingen aan landmeters voor het uitzetten van straten en kavels. Ook in Nederland worden in schriftelijke bronnen zo nu en dan landmeters genoemd die in verband zijn te brengen met de aanleg van een stad, bijvoorbeeld in de rentmeesterrekeningen uit 1393 in Culemborg waarin wordt gesproken over een uitgave aan 'Roelof die Lantmeter'.

93 Zie over die ontginningen: H. van der Linden, 'Het platteland in het noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel II*, Haarlem 1982 en Lambert, o.c. (n.26). Zie ook noot 71.

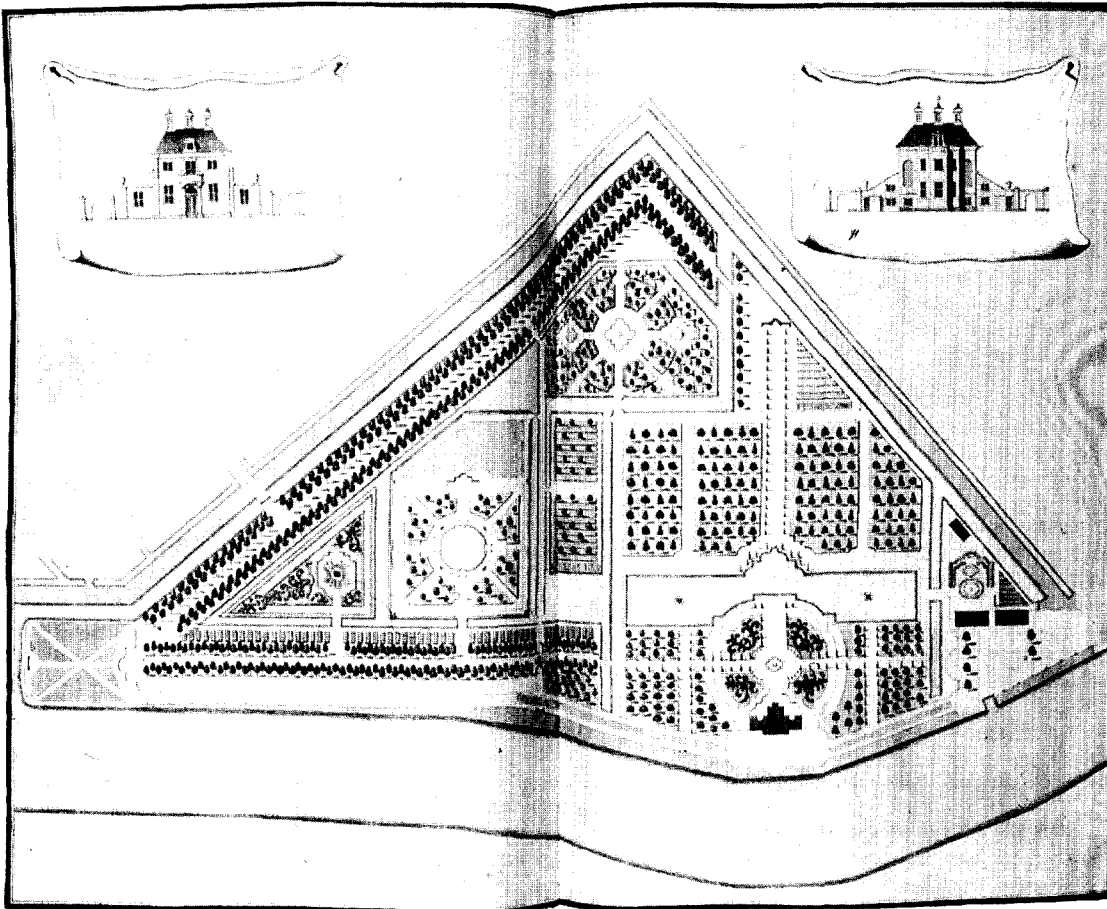
94 Meischke, o.c. (n.82) p.47.

95 Lavedan, o.c. (n.2) p.74.

96 Van de architectuur van middeleeuwse steden in Nederland is, monumentale gebouwen uitgezonderd, niet veel meer over. Dit is niet verwonderlijk als we bedenken dat pas eind veertiende eeuw werd begonnen met het geleidelijk vervangen van houten huizen door stenen (zie: R. Meischke, o.c. (n.82) pp.208-253; H.J. Zantkuyl en R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis*, Haarlem 1969; H.J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1993). Daarom is het stadsplan, ontstaan in samenhang met specifieke historische en geografische omstandigheden, het meest bepalende element. Maar zonder architectuur is er geen stedenbouw; de plattegrond krijgt door de architectuur dimensie als open(bare) ruimte. De open(bare) ruimte weerspiegelt het middeleeuwse stadsplan, hoewel ze wordt gevormd door architectuur uit later tijd. Zo kan bij de stadjes goeddeels uitgegaan worden van het huidige beeld.

97 Zie: Burke, o.c. (n.1); J.A.J. Vervloet, 'Bunschoten. Rise and fall of a little town in the middle ages', *Berichten ROB* 23 (1973), pp.421-434.

98 Bijvoorbeeld in Het Kwartier van Zutphen, zie: Rutte, o.c. (n.8).

Afb. 1. Simon Schijnvoet: plattegrond van de buitenplaats Petersburg (tussen 1709-1727). Ingekleurde pentekening. Beudeker Collectie Maps C9 E11. British Map Library, British Museum - Londen.